

УДК 316.62

Коробка Лариса Миколаївна,

канд. психол. наук, доцент, с.н.с.,

завідувач лабораторії психології мас і спільнот

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДВИЩЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО ІНАКШОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

За результатами теоретичного та емпіричного вивчення проблеми стигматизації та толерантності вирішувалось завдання вироблення ефективних соціально-психологічних технологій запобігання стигматизації шляхом виявлення й послаблення упереджень, активізації колективних зусиль із підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі. Освіту представлено як один із головних соціальних інститутів, що сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві. Обґрунтовано необхідність зосередження уваги педагогічної спільноти на проблемі виникнення і поширення стигматизації в різних освітніх середовищах та підвищення рівня толерантності до інакшості учасників освітнього процесу.

Розкрито зміст розробленої технології соціально-психологічної підтримки стигматизованих меншин, спрямованої на роботу із соціальним оточенням, а саме із представниками педагогічної спільноти, щодо підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування толерантного, безпечного освітнього середовища. Показано, що процес реалізації цих технологій забезпечується моделюванням та інтеграцією інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології, зміст яких було специфіковано відповідно до соціально-психологічних проблем підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування безпечного толерантного освітнього середовища. Представлено способи та засоби надання такої підтримки на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях у контексті спрямованості технологій на роботу із соціальним оточенням. Упровадження представлених технологій в освітній процес сприятиме підвищенню обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності до проявів інакшості та її виховання; розвитку толерантності і безпечності освітнього середовища, яке може стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Ключові слова: толерантність; стигматизація; освітнє середовище; технологічний підхід; соціально-психологічна технологія; підвищення толерантності; педагогічна спільнота.

Larysa M. Korobka

PhD in Psychology, Associate Professor, Senior Research Associate,

Head of the Laboratory of Psychology Masses and Communities?

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

SOCIAO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES OF TOLERANCE FOR OTHERNESS INCREASING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Based on the results of the theoretical and empirical study of stigmatization and tolerance problem, there is followed the aim to develop effective socio-psychological technologies of stigmatization prevention by identifying and weakening the prejudices, intensifying collective

efforts to increase tolerance for otherness in the educational environment. that contribute to the formation of a tolerant personality in modern society. Education is presented as one of the main social institutions that contributes to the formation of a tolerant personality in modern society. It is substantiated the need to pay the pedagogical community's attention to the emergence and spread of stigma problems in different educational environments and to increase the tolerance for otherness level in the participants of the educational process. It is revealed the content of the developed technology of socio-psychological support of stigmatized minorities, aimed at working with the socio environment, namely with the pedagogical community, to increase tolerance for difference in the educational environment, and build a safe tolerant educational environment. It is shown that the process of these technologies' implementation is provided by modeling and integration of information-content, diagnostic, and correctional-developmental components of the technology, the content of which was specified in accordance with socio-psychological problems of tolerance to otherness in the educational environment, and building a safe tolerant educational environment. There are presented the ways and means of providing such support at the cognitive, emotional, and behavioral levels in the context of technology's orientation to work with the social environment. The implication of the presented technologies to the educational process will help to raise awareness on the stigmatization phenomenon and means to prevent its spread in the educational environment, on the tolerance for otherness essence, and education for it. The development of tolerance and security in an educational environment can become a kind of laboratory for the practice of tolerance as an attitude and behavior in different circumstances and relationships.

Key words: tolerance; stigmatization; educational environment; technological approach; socio-psychological technology; increasing tolerance; pedagogical community.

Постановка проблеми. Проблема прояву та наслідків стигматизації осіб, груп, меншин за різними ознаками актуалізує потребу не лише поглиблення соціально-психологічних уявлень про стигматизацію, про наслідки цього процесу, а й вироблення ефективних соціально-психологічних технологій соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин в різних суспільних середовищах. Для подолання стигми і протидії стигматизації важливе значення має рівень толерантності як в суспільстві, так і в різних освітніх середовищах, адже саме сфера освіти є тим середовищем, в якому відбувається формування та виховання толерантної особистості, здатної до прояву активної толерантності. Виконання науково-дослідної теми «Технології соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин», яку розробляє колектив лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, передбачає, зокрема, вироблення соціально-психологічних технологій підвищення толерантності до інакшості і різноманіття в освітньому середовищі. Вироблення ефективних технологій активізації колективних зусиль із підвищення рівня толерантності і подолання негативних проявів стигматизації та їхнє впровадження постане важливим підґрунтям для конструювання позитивних, чесних, відкритих відносин суб'єктів соціальної взаємодії та підвищення толерантного ставлення до проявів інакшості в різних як суспільних, так і освітніх середовищах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Теоретичним підґрунтям вироблення технологій соціально-психологічної підтримки представників стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із *соціальним оточенням*, що передбачає підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах постали теоретичні підходи: до аналізу феномену «стигми» та «стигматизації» (Бовина, 2013; Byrne, 2000; Haghghat, 2001 та ін.), типів стигми, її компонентів та рівнів (Корріган, 2013; Смирнова, 2005); толерантності, її видів, компонентів, рівнів (Асмолов, 2002, Гусак, 2011; В. Павленко&М. Мельничук, 2014; Солдатова, 2003 та ін.), а також теоретичні

положення і практичні напрацювання з використання соціальних та соціально-психологічних технологій (Карамушка, 2005; Панок, 2016; Титаренко та ін., 2019).

Водночас, серед **нерозв'язаних проблем** протидії будь-яким формам нетерпимості, дискримінації, стигматизації та сприяння взаєморозумінню й поваги до інакшості, залишаються проблеми вироблення і впровадження ефективних соціально-психологічних технологій підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі, адже освіта є одним із головних соціальних інститутів, що сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві.

Мета статті. Розкрити зміст розроблених соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із соціальним оточенням (представниками педагогічної спільноти) щодо підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування і плекання безпечного толерантного освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конфліктогенність сучасного світу залишається надзвичайно високою і в свідомості людини, як зазначають дослідники, здебільшого переважає конструкт конфлікту (Асмолов, 2002). Відповідно проблеми толерантності/нетолерантності привертають все більшу увагу представників різних галузей науки.

Сьогодні толерантність/інтолерантність, як важливий вимір соціальної взаємодії, є тим феноменом, який виявляється в різних сферах, як індивідуального, так і соціального життя людини. Цей феномен впливає на цінності, переконання і настанови особистості і, водночас є їхнім результатом. Існує різноманітність думок про те, коли можна говорити про толерантність та щодо її розуміння.

Толерантність розглядається дослідниками як: інтегральна характеристика особистості, яка включає такі компоненти, як психологічну стійкість, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, систему особистісних і групових цінностей (Солдатова, 2003); прийняття (толерантність на соціально-психологічному рівні), поблажливість (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та витривалість (толерантність на психофізіологічному рівні) (Павленко& Мельничук, 2014, с.47); готовність прийняти «інших» такими, як вони є, і взаємодіяти з ними на основі розуміння і згоди (Дробижева та ін., 2003, с.53); готовність (та практична реалізація цієї готовності) до непротидії тим особам та групам, чий вигляд, переконання та життя суттєво відрізняються від відповідних переконань і способів життя суб'єкта толерантної поведінки, та створюють для суб'єкта напругу внаслідок того, що вони значною мірою (або навіть кардинально) суперечать базовим цінностям та нормам суб'єкта (Злобіна та ін., 2016, с. 189); готовність визнавати й приймати поведінку, переконання та погляди інших людей, навіть тоді, коли вони не поділяються (Гусак та ін., 2011, с.23) та ін.

Як свідчить аналіз досліджень, не існує одностайності у визначенні толерантності, та все ж здебільшого вона розуміється прояв непротидії особам, групам, спосіб життя, погляди, переконання яких є іншими й, відповідно, не сприймаються, чи викликають напруження. Слід зазначити, що толерантність не означає вседозволеність, вона не передбачає відмови від власної позиції, бездумного прийняття позиції «інших», критики. Відтак ідеї та вчинки, що призводять до деструктивних соціальних наслідків не можуть толеруватися.

Коли йдеться про толерантність приймаємо акцентований в дослідженнях факт, що вона може бути як добровільною, так і вимушеною, а її міра – різною (Злобіна та ін., 2016, с. 190). Отже, йдеться про формування толерантності, то слід зважати, як на підвищення її рівня, так і, в певних випадках, про формування мінімальної

толерантності, а також про зниження рівня нетолерантності в різних суспільних та освітніх середовищах.

Слід зважати й на те, що толерантність, як будь-яке соціальне явище, є неоднозначним, включає як позитивні, так і негативні аспекти. Зважаючи на проблемні, негативні її аспекти, вважаємо за доцільне акцентуватися на її позитивних сторонах і наслідках, до яких, як вже зазначалося, ми відносимо те, що толерантність сприяє зменшенню конфліктності в суспільстві та прискоренню переходу, від логіки конфлікту до логіки толерантності; вибудовуванню прийняттого рівня відносин між людьми та міжгрупових відносин; забезпеченню рівності й свободи та запобіганню ворожості, стигматизації й дискримінації осіб, груп, меншин та має значення неабияке значення для підтримання психологічного здоров'я, посилення рефлексивності та здатності особистості до вибудовування діалогу. Відповідно в контексті проблеми підтримки представників соціальних груп, що зазнають стигматизації, ми орієнтуємося на позитивне розуміння толерантності як способу побудови відносин між різними соціальними суб'єктами, що базується на рівноправності та взаємоповазі.

Важливе значення надається проблемі толерантності до інакшості коли йдеться про запобігання стигматизації осіб, груп меншин та їхньої підтримки в освітньому середовищі. Засвідчує актуальність і необхідність досліджень у цьому контексті аналіз літературних джерел щодо уявлення вчителів про освіту толерантності (Boghian, 2016; Polat & Arslan, 2016) та проблеми стигматизації в освітньому середовищі, зокрема в середовищі старшокласників (Богомаз, 2012; Липай, 2004; Прокоф'єва, 2015 та ін.), де зазначається, що процеси стигматизації формуються вже на етапі дошкільної освіти та початкової школи, потім розвиваються і фіксуються в підлітковому віці. «Наклеювання ярликів» пов'язане з позицією вчителя ще початкових класів, як педагога, який долучає дитину до соціалізації, і від того, як це робиться, дитина або відчуває себе «нормальною» частиною соціуму, або відкидається від нього.

Таким чином слід говорити і про таку сторону стигматизації в освітньому середовищі як стигматизація учнів дорослими. В цьому контексті основою соціальної стигматизації є, скажімо, сприйняття учня та його оцінка як носія соціальних якостей, що пов'язані з певною схемою поведінки, з успішністю, особливостями зовнішності, соціальним становищем сім'ї, належністю до певного етносу, специфікою поведінкових реакцій тощо.

Теоретичний аналіз проблеми стигматизації дав підстави для розгляду стигматизації як складного і неоднорідного феномену, що має зміст, розгортається в часі, проявляється у ситуаціях соціальної взаємодії; визначається і як процес необґрунтованого приписування («приклеювання» стигми) людині чи групі людей тих чи інших негативних соціальних якостей, виходячи з наявності у неї/них певних особливостей, і як стан стигматизованості, тобто як такий, що виражає одночасно сам процес, його причину, результат і його наслідок (Коробка, 2020).

Знання про те, як жити в оточенні різноманітності, є однією з значущих сучасних проблем суспільства, в якому зростає наше молоде покоління. Для запобігання стигми та дискримінації в освітньому середовищі важливе значення надається розвитку відносин, побудованих на цінностях толерантності та формуванню толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. І в цьому сенсі школа, як суспільство в мініатюрі є середовищем найбільш придатним для підвищення обізнаності про явище толерантності та її виховання, адже толерантність - не є успадкованою від народження, вона набувається через освіту, й водночас школа, якщо можна так висловитися – має бути лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Водночас, однією з найважливіших складових у формуванні толерантності підростаючого покоління та створення толерантного освітнього середовища є толерантність педагогів. Зазначене свідчить про необхідність актуалізації уваги педагогічної і психологічної спільноти на проблемі виникнення і поширення стигматизації в різних освітніх середовищах та підвищення рівня толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. Відповідно нами було поставлено низку завдань, які передбачають: здійснення емпіричного дослідження упереджень представників педагогічної спільноти відносно певних стигматизовуваних груп та існуючих стереотипи щодо них, виявлення рівня їхньої толерантності та розробку соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин спрямованих на роботу із соціальним оточенням (із педагогічною спільнотою).

Результати дослідження. З метою виявлення загального показника толерантності представників педагогічної спільноти та таких аспектів толерантності, як етнічна, соціальна толерантність та толерантності як риси особистості за методикою «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. Солдатової та ін.; існування стереотипів й упереджень відносно певних стигматизовуваних груп (особи із проблемами психічного здоров'я; особи, які живуть з ВІЛ-статусом) за допомогою шкали оцінки рівня стигматизації і самостигматизації, розробленої П. Корріганом, було проведено он-лайн опитування. В опитуванні брали участь 1680 осіб (учителі, вихователі, шкільні психологи, соціальні педагоги) – із Сумської, Чернігівської, Чернівецької, Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей.

Результати дослідження толерантності представників педагогічної спільноти засвідчили, що 44% опитаних виявили високий рівень толерантності, 56% представників педагогічної спільноти – середній і низький рівень толерантності (37% та 19% відповідно). За субшкалою «етнічна толерантність», яка виявляє ставлення людини до представників інших етнічних груп і установки в сфері міжкультурної взаємодії, 49% представників педагогічної спільноти виявили високий її рівень, 37% – середній і 14% низький. За субшкалою «соціальна толерантність», яка спрямована на виявлення толерантних й інтолерантних проявів до різних соціальних груп, а також установки особистості щодо певних соціальних процесів, високий рівень зафіксовано у 36% опитаних, середній – 45%, і низький – 19%. За субшкалою «толерантність як риса особистості», що виявляє особистісні риси, установки та переконання, які в значній мірі визначають ставлення людини до оточуючого світу – 48% опитаних виявили високий рівень її прояву, 23% - середній і 29% низький.

За результатами дослідження обізнаності представників педагогічної спільноти про існуючі в суспільстві стереотипи й упередження відносно певних стигматизовуваних груп (особи із проблемами психічного здоров'я та особи, які живуть з ВІЛ-статусом), встановлено, що 35% респондентів погоджується з тим, що в суспільстві існують упередження щодо осіб із проблемами психічного здоров'я та 25% опитаних - щодо осіб з ВІЛ; висловлюють згоду з такими упередженнями щодо осіб із проблемами психічного здоров'я – 31% респондентів; щодо осіб з ВІЛ – 15% опитаних. При застосуванні таких упереджень до себе, відсоток осіб, які погоджуються з цими твердженнями зростає практично вдвоє – близько 60% осіб, в ситуації якби у них виникли порушення психічного здоров'я та 35% респондентів, якби у них було виявлено ВІЛ, погодилися з тим, що інші б вважали їх винними, уникали б їх; до них би ставилися упереджено, вони б не змогли вилікуватися, не могли б отримати чи зберегти постійну роботу. На нашу думку такі результати свідчать про те, що стереотипи й упередження, в основі яких лежать сильні негативні емоції, пов'язані з такими розладами здоров'я, є скоріше завуальованими, прихованими, адже відкрите їх вираження все ж є соціально неприйнятним в суспільстві та викликає осуд. Ці

упередження скоріше базуються на відсутності позитивного ставлення до осіб із проблемами психічного здоров'я та осіб з ВІЛ.

Водночас, слід зазначити, що меншою мірою проявилися упередження щодо осіб які живуть з ВІЛ. Це дає підстави вважати, що широка просвітницька кампанія щодо ВІЛ, яка була здійснена протягом останніх років, мала позитивний вплив на зміну ставлення до таких осіб, підвищила поінформованість в суспільстві, зокрема серед педагогічної спільноти щодо цієї проблеми.

Отримані результати засвідчили необхідність розробки *технологій підтримки стигматизовуваних меншин*, які передбачають проведення соціально-психологічної роботи із *соціальним оточенням*, спрямованої на усвідомлення та більш глибоке розуміння представниками педагогічної спільноти проблем стигматизації, виявлення, послаблення та профілактику виникнення упереджень, підвищення рівня толерантності до інакшості.

Як зазначалося нами раніше, у вирішенні питання соціально-психологічної підтримки представників меншин, які зазнають стигматизації в різних суспільних та освітніх середовищах та підвищення толерантності до інакшості, доцільним є використання технологічного підходу, основне призначення якого полягає в розробці (проекуванні) і впровадженні технологій, спрямованих на вирішення проблем стигматизації та підвищення толерантності до інакшості у різних суспільних та освітніх середовищах (Коробка, 2020). В цьому контексті ми спираємось на розуміння технології як виваженої системи того, як та яким чином мета втілюється в конкретний різновид продукції або її складову частину та вважаємо, що технологія дає відповідь на те, як, яким чином (сукупністю методів, прийомів, засобів, впливів) досягти поставленої мети (Карамушка, 2005; Панок, 2016; Титаренко та ін., 2019).

Соціально-психологічні технології розглянуто нами як вид соціальної технології, яка враховує особливості та специфіку соціально-психологічних процесів – внутрішньоособистісних, міжособистісних, між особистістю і групою, міжгрупові, а також завершену систему дій, націлену на вирішення конкретної практичної задачі. Вони розробляються на основі сукупності теорії, методики і процедур. (Коробка, 2020)

Соціально-психологічні технології підтримки стигматизовуваних меншин визначено як сукупність форм, технік, методів, прийомів, засобів, впливів, що використовуються для надання такої підтримки (залежно від специфіки цільових груп) та цілісну методичну систему, спрямовану на запобігання і протидію стигматизації та підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах; на підвищення соціальної активності представників стигматизовуваних меншин та поліпшення їхнього соціального самопочуття.

Якщо говорити про загальну схему технологізації підтримки стигматизовуваних меншин, то ми виділили – групову та індивідуальну соціально-психологічну роботу із соціальним оточенням та із представниками стигматизовуваних груп, меншин. Отже технологічно оснащується процес групової та індивідуальної роботи із соціальним оточенням і представниками стигматизовуваних меншин. Відповідно йдеться про розроблення науковцями лабораторії психології мас і спільнот **комплексу таких технологій** у сферах родинної взаємодії, громадської активності, гендерної взаємодії та медіакомунікації; в контексті переживання колективної провини, майнової нерівності і підвищення толерантності до інакшості. Це *технології*, спрямовані на роботу (*групову*) із соціальним оточенням – *психоедукаційно-інтерактивні*; із фахівцями, які працюють зі стигматизовуваними особами, групами, меншинами – *психоедукаційно-супервізійні*; із представниками тих чи інших стигматизовуваних груп, меншин – *інтерперсонально-терапевтичні* (інтерперсональна допомога в груповому контексті) та *технології*, спрямовані на роботу (*індивідуальну*) зі стигматизованими особами – *терапевтично-психоедукаційні*; із

особами з найближчого оточення стигматизовуваних осіб – *консультативно-психоедукаційні*. Реалізація процесів групової та індивідуальної роботи забезпечується моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології*

Результати теоретичного аналізу проблем стигматизації, толерантності до інакшості та отримані емпіричні дані *щодо* рівня толерантності представників педагогічної спільноти, існування упереджень відносно певних стигматизовуваних груп (особи із проблемами психічного здоров'я, особи, які живуть з ВІЛ-статусом) як основи стигматизації, постали основою для *розробки* технологій соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу *із соціальним оточенням*, зокрема із представниками педагогічної спільноти – *психоедукаційно-інтерактивних технологій групової роботи* з підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування і плекання безпечного толерантного освітнього середовища.

Реалізація процесів групової роботи, як вже зазначалося, забезпечувалася моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів* технології, зміст яких було специфіковано відповідно до соціально-психологічних проблем – *підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування безпечного толерантного освітнього середовища*:

- *інформаційно-змістовий* – включає в себе здійснення теоретичного аналізу проблеми стигматизації, її наслідків, нетолерантного ставлення, проявів дискримінації, виникнення упереджень, прояву насилля, нерівноправності, невизнання та дискримінації в різних суспільних та освітніх середовищах; а також проблеми надання соціально-психологічної підтримки та допомоги в складних життєвих ситуаціях, який реалізується шляхом інформаційно-розвивальних занять, лекції-бесід, фокус-групової дискусії тощо;

- *діагностичний* – передбачає проведення соціально-психологічної діагностики з вивчення вказаних явищ такими методами, як спостереження, опитування, тестування, бесіда, фокус-групові методи та ін., та здійснюється шляхом попередньої та оцінно-результативної діагностики для визначення рівня толерантності, упереджень відносно певних стигматизовуваних груп як основи їхньої стигматизації, аналіз конфліктності та психологічної безпеки освітнього середовища. *Для дослідження толерантності* доцільно використовувати методики діагностики толерантності на рівні особистості, групи і суспільства, такі як «Шкала соціальної дистанції» (Е. Богардус), «Індекс толерантності» Г. Солдатової та ін., опитувальником для вимірювання толерантності (В. Магун та ін.), методика діагностики загальної комунікативної толерантності, діагностики рівня емпатійних здібностей та діагностики бар'єрів у встановленні емоційних контактів (В. Бойко) та ін.; а також анкетування вчителів та учнів. *для дослідження психологічної безпеки освітнього середовища.*;

- *корекційно-розвивальний компонент* – передбачає практичний корекційно-розвивальний вплив на досліджуване явище *за допомогою таких засобів, прийомів методів та впливів* як групове обговорення, групова дискусія, мозковий штурм, робота в малих групах, рольові ігри, вивчення випадку, заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу тощо. Підвищення рівня толерантності до інакшості в освітньому середовищі в єдності когнітивного, афективного і поведінкового аспектів передбачає усвідомлення особистістю проблеми толерантного ставлення до інакшості, оцінку себе як толерантної особистості, здатної до прояву емпатії, прийняття індивідуальності іншої людини та розуміння меж толерантності, прагнення до самопізнання і самозмін, підвищення взаєморозуміння та здатності вибудовувати

конструктивну взаємодію з іншими. Проблема вибудовування та забезпечення толерантного, безпечного освітнього середовища актуалізується в процесі активного соціально-психологічного навчання учасників освітнього процесу. Таке навчання здійснюється з опорою на вже наявний позитивний досвід створення атмосфери поваги до інакшості, співпраці та безпечної взаємодії учасників освітнього процесу, а також на виявлення й аналіз недоопрацювань та досягнень у вирішенні проблеми підтримки різноманіття та запобігання стигматизації і дискримінації, захисту представників різних стигматизовуваних груп, меншин в різних освітніх середовищах; на критичну рефлексію представниками педагогічної спільноти власної робочої практики, розвинення здатності помічати неусвідомлені елементи стигматизації та дискримінації у власному мисленні та поведінці, як необхідної умови для зміни мислення і поведінки на рівні організації.

Отже запропоновані технології спрямовано на усвідомлення та більш глибоке розуміння представниками педагогічної спільноти соціально-психологічних проблем стигматизації та дискримінації осіб, груп, меншин за різними ознаками в різних суспільних та освітніх середовищах; впливу стигматизації на взаємовідносини між учасниками освітнього процесу та важливість створення і плекання безпечного, толерантного освітнього середовища як такого, в якому відбувається формування і виховання особистості, здатної до прояву активної толерантності до інакшості і розмаїття, до протидії будь-яким формам нетерпимості і дискримінації.

Практична/соціальна значущість дослідження. Вироблення ефективних соціально-психологічних технологій, спрямованих на роботу з оточенням – зміст яких полягає в актуалізації проблеми стигматизації, її негативних наслідків; усвідомленні різноманіття як цінного ресурсу спільноти; усвідомленні й віднаходженні особистих і колективних ресурсів підвищення толерантності до інакшості (*на когнітивному рівні*); підвищенні рівня емоційної самосвідомості та саморегуляції; посиленні емпатійного ставлення до інакшості (*на емоційному рівні*); в розвитку навичок толерантної комунікації та вироблення стратегій конструктивної взаємодії з іншими (*на поведінковому рівні*) та їхнє впровадження в освітній процес, постануть підґрунтям для підвищення обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності та її виховання, а освітні заклади можуть стати певного роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Знання про те, як жити в оточенні різноманітності і практична реалізація цих знань є однією із значущих сучасних проблем суспільства. Для запобігання стигми та дискримінації в освітньому середовищі важливе значення надається розвитку відносин, побудованих на цінностях толерантності та формуванню толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. І в цьому сенсі школа, як суспільство в мініатюрі, є середовищем найбільш придатним для підвищення обізнаності про явище толерантності та її виховання.

Необхідність протидії будь-яким формам нетерпимості, дискримінації, стигматизації й сприяння взаєморозумінню та повага до інакшості і розмаїття спонукала до вироблення технологій соціально-психологічної підтримки представників стигматизовуваних меншин в різних суспільних та освітніх середовищах в залежності від спрямованості технологій на роботу із соціальним оточенням та із представниками стигматизовуваних груп, меншин. Представлені *технології*, спрямовані на підвищення обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності до проявів інакшості та її виховання; на розвиток толерантності і безпечності освітнього середовища, яке може стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних

обставинах та стосунках. Їх застосування засвідчило необхідність при професійній підготовці та підвищенні кваліфікації психолого-педагогічних кадрів, надавати знання про феномен стигматизації, його діагностику, корекцію, шляхи профілактики та необхідність підвищення толерантності до інакшості в різних освітніх середовищах.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у специфікації змісту представлених технологій та особливостей їх реалізації на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях залежно від специфіки цільових груп (педагоги закладів дошкільної, середньої, вищої освіти; учні середніх та старших класів, психологи та соціальні педагоги).

Список використаних джерел

Асмолов, А.Г. (2002) Толерантность как культура XXI века. *Толерантность: объединяем усилия*. М., Летний Сад, 8 – 12.

Бовина, И.Б., Бовин, Б.Г. (2013) Стигматизация: социально-психологические аспекты (часть 2). *Психология и право*. 3 (4). – [Електронне джерело]. – Режим доступу: URL: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>

Богомаз, С.Л., Комлєнок, Н.М. (2012) Изучение психологических детерминант процесса стигматизации у старшеклассников методом интегративной эклектики. *Социальные науки: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки»*. 4–5, 70-74.

Гусак, Н., Дмитришина, Н. та ін. (2011) *Формування толерантного ставлення до дітей, яких торкнулася проблема ВІЛ/СНІДу* : особливості підготовки волонтерів. *Методичний посібник*. К. : МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», 128.

Дробижева, Л.М., Даен, Д.В., Кузнецов, И.М. и др. (2003) *Социология межэтнической толерантности* : монографія. М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 222.

Злобіна, О.Г., Шульга, М.О., Л.Д. Бевзенко та ін. (2016) *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 276.

Карамушка, Л.М. (наук. ред.), Зайчикова, Т.В., Винославська О.В. та ін. (2005). *Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти*. К. : Фірма «ІНКОС», 366.

Коробка Л. (2020). Соціально-психологічна підтримка стигматизованих меншин: технологічний підхід. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*, (45 (48), 100-109. DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).146](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).146)

Липай, Т.П. (2004) О проявлении стигматизации в процессе образования *Социологические исследования*. 10, 140-141.

Павленко, В.М., Мельничук, М. М. (2014) *Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів)* : монографія. Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. – 244 с.

Панок, В.Г. (2011) *Теоретико-методичні засади розвитку практичної психології в Україні*. (Автореф. дис. доктора психол. наук). Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, Київ.

Прокофьева, А.А. (2015) Стигматизация школьников подросткового возраста как фактор девиантного поведения. *Молодой учёный*. 20 (100), 419-423.

Смирнова, Ю.С. (2005) Структурно-содержательные характеристики предубеждений к стигматизированным группам. *Современные психологические технологии влияния на личность*. Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 133–142.

Солдатова, Г. У. (2003) Практическая психология толерантности или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души. *Век толерантности. Научно-публицистический вестник*. 6, 60-79.

Титаренко, Т. М., Дворник, М. С., Климчук, В. О., Лазоренко, Б. П., Ларіна, Т.О., Мирончак, К. В., Савінов, В. В. (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Boghian, Ioana (2016) Teachers' perspectives on tolerance education. A literature review. *Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics* Vol. 20, No. 2 189 – 203.

Byrne, P. (2000) Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric Treatment*. 6, 65-72.

Corrigan, P.W. & Watson, A. C., Barr, L. (2006) The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of social and clinical psychology*. 25(8), С. 875-884.

Polat, S. & Arslan, Y., Günçavdi, G. (2016). The Qualities of Teachers who Instruct Peace Education: Views of Prospective Teachers' who Attended the Peace Education Programme. *Journal of Education and Practice*, 7(28), 36-45.

Haghighat, R. A. (2001) Unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*, 178, 207–215.

References

Asmolov, A.G. (2002) Tolerantnost' kak kul'tura XXI veka. [Tolerance as a culture of the XXI century] *Tolerantnost': ob'yedinyayem usiliya* [Tolerance: joining forces]. М., Letniy Sad, 8–12. (in Russian)

Bovina I.B., Bovin B.G. (2013) Stigmatizatsiya: sotsial'no-psikhologicheskiye aspekty (chast' 2). [Stigma: socio-psychological aspects (part 2).] *Psikhologiya i pravo* [Psychology and Law]. 3 (4). – [Yelektronne dzherelo]. Rezhim dostupu: URL: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>. (in Russian)

Bogomaz, S.L. & Komlonok, N.M. (2012) Izucheniye psikhologicheskikh determinant protsessy stigmatizatsii u starsheklassnikov metodom integrativnoy eklektiki [Study of the psychological determinants of the stigmatization process among high school students using the method of integrative eclecticism]. *Sotsial'nyye nauki: aktual'nyye problemy teorii i praktiki. Seriya «Gumanitarnyye nauki»* [Social sciences: topical problems of theory and practice. Series "Humanities"], 4–5, 70-74. (in Russian)

Husak, N., Dmytryshyna, N. ta in. (2011) *Formuvannya tolerantnoho stavlennya do ditey, yakyyh torknulasya problema VIL/SNIDu : osoblyvosti pidhotovky volonteriv. Metodychnyy posibnyk* [Developing a tolerant attitude towards children affected by HIV / AIDS: features of volunteer training. Methodical manual]. К. : MBF «Mizhnarodnyy Al'yans z VIL/SNID v Ukrayini», 128. (in Ukrainian)

Drobizheva, L.M., Dayen, D.V., Kuznetsov, I.M. i dr. (2003) *Sotsiologiya mezhetnicheskoy tolerantnosti: monografiya* [Sociology of interethnic tolerance: monograph]. М. : Izd-vo In-ta sotsiologii RAN, 222 s. (in Russian)

Zlobina, O.H., Shul'ha, M.O., L.D. Bevzenko ta in. (2016) *Cotsial'no-psykholohichni chynnyky intehtratsiyi ukrayins'koho sotsiumu* : monohrafiya [Socio-psychological factors of integration of Ukrainian society: monograph.]. Kyuyiv : Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 276. (in Ukrainian)

Karamushka, L.M. (nauk. red.), Zajchikova, T.V., Vinoslavskaya O.V. ta in. (2005). *Tehnologiyi roboty organizacijnih psihologiv: navch. posib. dlya studentiv vish. navch. zakl. ta sluhachiv in-tiv pislyadyplom. Osviti* [Technological robots of organizational psychologists: educational manual for students of higher educational institutions and graduates of postgraduate studies].

nav. pos_b. for students Nav. bookmark that rumor in-tiv pislyadly diploma. bless]. K. : Firma «INKOS». (in Ukrainian), 366. (in Ukrainian)

Korobka L. (2020) Sotsial'no-psykholohichna pidtrymka styhmatyzovanykh menshyn: tekhnolohichnyy pidkhid. [Socio-psychological support of stigmatized minorities: a technological approach.] *Naukovi studiyi z sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi*, [Scientific Studies in Social and Political Psychology], (45 (48), 100-109. Doi: 10.33120/ssj.vi45 (48).146. (in Ukrainian)

Lipay, T.P. (2004) O proyavlenii stigmatizatsii v protsesse obrazovaniya [On the manifestation of stigmatization in the process of education]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya* [Sociological research]. 10, 140-141. (in Russian)

Pavlenko, V.M., Mel'nychuk, M. M. (2014) *Psykholohiya tolerantnosti osobystosti (na materialy doslidzhennya studentiv) : monohrafiya* [Psychology of personality tolerance (on the material of students' research): monograph]. Poltava: FOP Myron I. A., 244. (in Ukrainian)

Panok, V.G. (2011) *Teoretiko-metodichni zasady rozvitku praktichnoyi psihologiyi v Ukrayini* [Theoretical and methodological foundations of the development of practical psychology in Ukraine]. (Avtoref. dis. doktora psihol. nauk) [The abstract of the dissertation of the doctor psychol. of sciences]. *Institut psihologiyi imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukrayini, Kiyiv* [GS Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv]. (in Ukrainian)

Prokof'yeva, A.A. (2015) Stigmatizatsiya shkol'nikov podrostkovogo vozrasta kak faktor deviantnogo povedeniya [Stigmatization of adolescent schoolchildren as a factor of deviant behavior]. *Molodoy uchonyy* [Young scientist]. 20 (100), 419-423. (in Russian)

Smirnova, Yu.S. (2005) Strukturno-soderzhatelnye harakteristiki predubezhdenij k stigmatizirovannym gruppam [Structurally meaningful characteristics of prejudice towards stigmatized groups]. *Sovremennye psihologicheskie tehnologii vliyaniya na lichnost* [Modern psychological technologies of influence on the individual.]. Vitebsk: Izd-vo UO «VGU im. P.M. Masherova» [Vitebsk: Publishing House UO «VGU them. P.M. Masherova »], 133–142. (in Russian)

Soldatova, G. U. (2003) Prakticheskaya psikhologiya tolerantnosti ili kak sdelat' tak, chtoby zazvuchali luchshiyeh struny chelovecheskoy dushi [Practical psychology of tolerance or how to make the best strings of the human soul sound]. *Vek tolerantnosti. Nauchno-publitsisticheskyy vestnik* [Scientific and publicistic bulletin] 6, 60-79. (in Russian)

Titarenko, T. M., Dvornik, M. C., Klimchuk, V. O., Lazorenko, B. P., Larina, T. O., Mironchak, K. V., Savinov, V. V. (2019). *Sotsialno-psihologichni tehnologiyi vidnovlennya osobystosti pislya travmatichnih podij* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnickij: Imeks-LTD. [Kropyvnytskyi: Imex-LTD]. (in Ukrainian)

Boghian Ioana (2016) Teachers' perspectives on tolerance education. A literature review. *Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics* Vol. 20, No. 2 189 – 203. (in English)

Byrne, P. (2000) Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric Treatment*. 6, 65-72. (in English)

Corrigan, P.W., Watson, A. C., Barr, L. (2006) The self–stigma of mental illness: Implications for self–esteem and self–efficacy. *Journal of social and clinical psychology*. 25(8), C. 875-884. (in English)

Polat, S., Arslan, Y., Günçavdi, G. (2016). The Qualities of Teachers who Instruct Peace Education: Views of Prospective Teachers' who Attended the Peace Education Programme. *Journal of Education and Practice*, 7(28), 36-45. (in English).

Haghighat, R. A. (2001) Unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*, 178, 207–215. (in English)